

О. О. Ніколаєнко

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна*

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ТРАВМИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ ХАРКОВА

E-mail: nikolajenkoolga@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2294-4198

Анотація: Метою дослідження є визначення основних стратегій меморіалізації травматичного досвіду: як минулого, так і сучасного, – в ландшафтному просторі міста. Для цього проаналізовані монументальні композиції, що влаштовують як місця пам’яті та скорботи, а також – практики комеморації, спрямовані на вшанування пам’яті й закарбування колективної травми. Наукова новизна полягає в застосуванні аналізу символічно-просторового й монументального означення травм у ландшафті м. Харкова, їхнього мистецько-культурного потенціалу та політичного змісту. В міському ландшафті за роки незалежності до місць пам’яті Другої світової війни додалися меморіали жертвам Голодоморів, афганської війни та Чорнобильської катастрофи. Колективні травми сучасності, спричинені російською агресією, ще усвідомлюються соціумом, однак їхня масштабність викликає потребу в облаштуванні місць пам’яті та скорботи, збереженні пам’яті про героїв і жертв у міському просторі, влаштуванні заходів з їхнього вшанування. Одним із способів артикуляції травми можна вважати влаштування мистецьких ініціатив – стріт-арту чи перформенсів, що доносять глибину травми та є одним із засобів її осмислення, прийняття й подолання. Процес встановлення меморіальних об’єктів або здійснення топонімічних змін у місті вирізняється ситуативністю та неплановістю, хоча ініціативи й активність громадських організацій засвідчують посилення їхньої ролі в процесі меморіалізації травми. Складність і невизначеність меморіалізації спричинена й тим фактором, що українське суспільство досі не ступило на шлях подолання травми, а намагається її осмислити, перебуваючи всередині.

Ключові слова: колективна травма, травматичний досвід, меморіалізація, комеморативні ритуали, детравматизація.

Olga Nikolaienko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)

MEMORIALIZATION OF TRAUMA IN THE URBAN SPACE OF KHARKIV

Abstract: The purpose of the study is to determine the main strategies for memorializing traumatic experiences, both past and present, in the landscape space of the city. For this, monumental compositions arranged as places of memory and sorrow, as well as commemoration practices aimed at commemorating and etching collective trauma, are analyzed. The scientific novelty consists in the application of the analysis of the symbolic-spatial and monumental definition of injuries in the landscape of the city of Kharkiv, their artistic and cultural potential and political content. In a municipal landscape for years independence to the places of memory of II of world war memorials to the victims of Holodomor, Afghanistan war and Chornobyl’ catastrophe were added. Their appearance and commemorations related to celebration in honors of victims of these historical events testified to the attempt to realize and condemn the criminal acts of the previous political power. The collective traumas of contemporaneity, caused by Russian aggression, are yet realized by society, however their scale causes a requirement in arrangement of places of memory and sorrow, maintenance and celebration in honour of memory about heroes and war

victims in municipal space. One of methods of articulation of trauma it is possible to count appearance of artistic initiatives – street-arts or performances, that report the depth of trauma and are one of facilities of her comprehension, acceptance and step on the way of overcoming. Dances are on ruins, painting of plywoods that covers the window-panes knocked out by explosions became the spontaneous symbolic forms of replacement of the lost peaceful life. Process of establishment of memorial objects or toponymy changes, that needs concordances with local-authority and observance of legal procedures, distinguished by irregularity and accidently. Initiatives and activity of veteran and volunteer organizations that try to influence on the decision of city authority, strengthening of their role certify in the process of memorialization of trauma. Absence of experience of participation in organization of municipal space generates the situations of conflict of interests and appearance of contradictions in the artistic decisions of commemoration. Questions remain open: who, that and for what remembers, who and as needed tributed, what role in the process of memorialization is played by the relatives of victims and heroes, organizations, that present their interests, power, artists, habitants. The vagueness of memorialization is caused by a that factor, that Ukrainian society until now did not enter on the way of overcoming of trauma, but tries to comprehend her, being in a middle. The terms of martial law, duration of military operations, front-line status of city, permanent threate habitants and continuation of destructions, complicate the process of ranging from a trauma, deepening her and deeply impinted in consciousness.

Keywords: collective trauma, traumatic experience, memorialization, commemoration.

Вступ. Наша земля рясно всіяна місцями пам'яті, які змушують пригадувати минуле, повертатись до нього, відштовхуватися від нього, намагаючись знайти своє власне місце в історії. І це не завжди місця тріумфів, перемог, зрушень і досягнень. На жаль, вітчизняна історія часто представлена місцями болю, трагедії, суму, що в наукових студіях пам'яті отримало назву колективної травми.

Колективні травми є неодмінною складовою історії будь-якої спільноти, а переживання травми, її подолання й трансформація в пам'яті поколінь стали об'єктом досліджень у memory studies. Соціологи, політологи, історики намагаються проаналізувати травму як історичне явище й процес, використовуючи методології своїх наук або міждисциплінарні підходи до теоретичного обґрунтування колективної травми, її ознак і «симптомів», етапів і діючих осіб, шляхів детравматизації та «оздоровлення» суспільства. Широкомасштабна агресія росії спричинила глибоку травму в колективній свідомості українців. Вже сьогодні історики намагаються дати відповіді на запитання про причини й передумови, характерні особливості цієї війни, її унікальність і подібність до інших війн, вписуючи її в колективну пам'ять народу.

Меморіалізація травматичного минулого є однією з форм «роботи» скорботи – соціальних практик із закарбування в колективній пам'яті особливої версії інтерпретації минулого, що має на меті не тільки пряме завдання детравматизації суспільства, але й примушує спільноту робити висновки з історичної події. Політичний вимір меморіалізації травми полягає в пошуках її причин і передумов, діючих осіб, їхнього статусу, наслідків і результатів для різних категорій суспільства тощо.

Мета та предмет дослідження. Аналізуючи «простори травм», їхнє візуальне оформлення в окремих містах і місце в комеморативних практиках, можна встановити стратегії історичної пам'яті української спільноти та її регіональні відмінності, схарактеризувати особливості формулювання понять жертв і злочинців, ставлення до них, ступінь залучення громадськості та фахівців до «роботи» скорботи. В історії незалежної України меморіалізація трагедії минулого є складовою загальної історичної політики держави, часто суперечливою та непродуманою, що відбилося на символічних репрезентаціях травм. Для того, щоб суспільству накреслити кроки подолання травматичного сьогодення, слід проаналізувати використання пам'яті про колективні травми минулого, виявити характерні риси та особливості їхніх символічних репрезентацій, що й буде зроблено із застосуванням наукових концепцій травми, на прикладі Харкова.

Історіографія. Наукові дослідження травми становлять значне поле фахових праць, в яких застосовано психоаналітичний¹ та соціологічний² підходи тощо. Теоретичні концепції цих науковців дають інструментарій, що дає змогу працювати з поняттям травми, суспільними дискурсами, спричиненими цим явищем, його відлуннями в різних формах соціального й політичного життя.

В українській історіографії поняття колективної травми в дослідженнях пам'яті використовується, скоріше всього, для аналізу окремих явищ і процесів у культурі³. Відсутність державності, поділ українських земель, перебування в складі імперій, випробування ХХ ст. дають величезний матеріал для досліджень травми, яка часто пускає такі глибокі, притлумлені часом і страхом корені, розплутати які не здається можливим. Тому сьогодні історики роблять спробу теоретично визнати й означити травму, надавши можливість суспільству усвідомити та осмислити її наслідки⁴. Дослідження меморіалізації включає залучення дискурсу культурологів, мистецтвознавців, урбаністів і філософів, які аналізують просторові ландшафти міст і місця пам'яті, що репрезентують колективні травми в них⁵. У роботі використано визначення польського соціолога П. Штомпки, згідно з яким, колективною травмою можна вважати події, які мають деструктивний вплив на життя спільноти, та вносять розкол або різкі зміни в звичайне повсякденне життя членів колективу, та які знаходять відголос у колективній пам'яті саме як такі⁶.

Наративізацію травми опосередковано інституційними аренами, в яких вона здійснюється: юридичною, науково-академічною, релігійною, культурно-естетичною, кожна з яких має свою функціональну систему осмислення та опрацювання травми й сферу застосування та посідає окреме місце в процесі детравматизації⁷. Травма, як частина колективного минулого, потребує свого оформлення в різних дискурсах пам'яті, є складовою політики пам'яті, тому її усвідомлення, трансформація, і, в кінцевому результаті, – вплетення в історичний досвід спільноти є політичний проєктом.

Визначення місць пам'яті, як просторів означення травми, їхнього естетичного вирішення, утвердження прийнятних комеморативних практик, спрямованих на

¹ Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ: Дух і літера, 2022. 496 с.; Ушакин С. Вместо утраты: материализация памяти и герменевтики боли в провинциальной России. Травма: пункты: Сборник статей. – Москва: Новое литературно обозрение, 2009. С. 306–345. У тексті використано дослідження російських науковців С. Ушакіна та А. Еткінда, які давно проживають і працюють на Заході, обґрунтовують точку зору, опозиційну до панівної в російському науковому дискурсі, а своїми згаданими російськомовними працями намагаються довести викривлення (в термінах А. Еткінда, «криве» горе) російської меморіальної політики.

² Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.; Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296 p.; Eyerman R. Social Theory and Trauma. *Acta Sociologica*. 2013, Vol. 56. № 1. P. 41–53; Sztompka P. *Sociologia. Analiza Spoleczestwa*. Krakow, 2012, 656 s.

³ Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків: «Фоліо», 2018. 298 с.;

⁴ Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегії її опанування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. Вип. 6 (74). С. 18–32; Усатенко І. Історична травма: Соціально-культурне явище чи новий метанаратив. Історичні і політологічні дослідження. С. 89–96; Горностаї П. психологія колективних травм: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023. 336 с.

⁵ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. К.: Ніка-Центр, 2012. Голокост і вбивство: простори міста, простори руйнації. *Місто. Історія. Культура. Суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2020, № 9(2)

⁶ Sztompka P. *Sociologia. Analiza spoleczestwa*. Krakow. 2012. S. 523.

⁷ Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 93–100.

осмислення травми, розрахованих на різні аудиторії, є вагомою частиною меморіальної політики, спрямованої на детравматизацію спільноти⁸.

Для аналізу процесу візуальної репрезентації травми в міському просторі Харкова буде застосовано методологію, що включає аналітичні процедури: аналіз символічних просторів означення колективних травм, історію їхньої появи та мистецького вирішення, символізм і нарративність скульптурно-архітектурних ландшафтів, традиційні комеморативні практики, в яких вони задіяні, та їхнє змістовне навантаження.

Джерела. Основними джерелами, які будуть піддавані аналізу, є скульптурні та архітектурні композиції, що вшановують колективні травми минулого й сучасності. Крім характеристики візуально-символічних образів, до них, як до «місць пам'яті», застосовано методологію, згідно з якою, облаштування місця пам'яті є складовою процесу усвідомлення травми й її репрезентації, а для цього – виявлено коло осіб, причетних до появи пам'ятників, їхню мотивацію та внесок, а також – відповідність пам'ятника його меті – нарративізації та легітимації травми, вшануванню жертв, консолідації спільноти на підставі усвідомлення значущості колективного досвіду, встановлення місця пам'ятника в комеморативних ритуалах. Аналіз сучасних пам'ятників вимагає звернення до різноманітних Інтернет-джерел – повідомлень і публікацій у електронних виданнях, обговорення в соціальних мережах тощо.

Наукова новизна роботи полягає в аналізі меморіалізації колективних травм – за давних і сучасних, у міському ландшафті, що є наразі актуальним для українського суспільства. Вперше проаналізовані символічно-просторові й монументальні означення травм у ландшафті м. Харкова, їхній мистецько-культурний зміст, політичне навантаження, використання в комеморативних ритуалах. У даній роботі методологію аналізу меморіалізації травми застосовано до локального місцевого простору, що дає змогу виявити її загальнонаціональні й регіональні особливості.

Основний матеріал та результати. З відродженням незалежності України та пошуком власної історії, науковці й громадські діячі звернулися до минулого власного народу, який був носієм глибоко прихованої, репресованої та викресленої пам'яті про травми ХХ ст. Найважливішими серед них є трагедія Голодомору та тоталітарних репресій. Офіційно заборонена пам'ять зберігалася на рівні індивідуальних спогадів і поширювалася в колах, що протистояли режиму, т.зв. контрпам'ять. Саме завдяки ініціативам громадськості вже в роки перебудови з'явилися вимоги означення та вшанування місць масових розстрілів, проведення слідства й ексгумації поховань, збору усних свідчень очевидців жажливих злочинів радянського минулого⁹.

В Харкові ще в роки перебудови було встановлено пам'ятники, що символізували вшанування жертв історичних трагедій. Іще в 1989 р. в Молодіжному парку, влаштованому на місці кладовища, було встановлено «Хрест пам'яті жертв Голодомору» Меморіал і музей, присвячений цій події, з'явилися в місті набагато пізніше, а саме: в листопаді 2008 р., за часів президентства В. Ющенка. Автором скульптури, що символізує українську родину, де жінка здійняла вгору руки в молитві, а чоловік – нахилив голову, з докором дивлячись у сторону росії, є харківський скульптор Олександр Рідний.

Про особливості розташування меморіалу, політичне протиборство, пов'язане з цим, його символічну сутність і політичне значення дуже добре написала дослідниця Тетяна Журженко, яка народилася і навчалася в місті¹⁰. Для нашого дослідження важливими є такі зауваги Т. Журженко: «Меморіал жертвам Голодомору втілює радянську традицію монументального мистецтва, обтяженого популістським і національним символізмом», і далі: «Навіть не обговорювалося питання про те, чи допустимо сьогодні вшановувати

⁸ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 317–360.

⁹ Живок А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми меморіалізації, комеморації, інституціалізації. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Вип. 5. К.: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. С. 76–87, 77–78

¹⁰ Журженко Т. (26.11.2015) Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам голодомору. URL: <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials/>

жертв масового терору, застосовуючи традиційний естетичний репертуар, який раніше використовувався тоталітарним режимом для уславлення ідей комунізму».

Як передбачливо зауважила в своїй статті Тетяна Журженко, розташування меморіалу за околицями міста перетворює його на складову програми меморіальних заходів влади. Але, за влучним висловом П. Долганова, «кількість цих ініціатив не завжди означає якість»¹¹. Вже два роки після широкомасштабної агресії росії харків'яни віддають шану жертвам Голодомору, запалюючи символічний хрест на Майдані Свободи перед зруйнованою будівлею обласної адміністрації, що свідчить про потребу спільноти в місці означення травми та оновленні комеморативних практик. Низовий, стихійний і неформальний характер таких ритуальних дій вражає своєю ширістю та є протиставленням офіціозу траурної ходи делегацій. Суперечливі комеморативні практики є свідченням необхідності застосування партисипативного підходу, коли, під час проєктування меморіального простору, враховують думки чисельних акторів – не тільки місцевої влади, але й інших зацікавлених сторін – місцевих громадських діячів, очевидців, активістів, арт-інституцій, урбаністів, грантодавців, але найголовніше – представників тих, кого будуть вшановувати.

Ще однією колективною травмою є репресії, вчинені радянською владою проти своїх співгромадян. У Харкові це місце отримало належний статус і символічне культурно-естетичне рішення завдяки міжнаціональному характеру поховань. На території харківського лісопарку напередодні утвердження незалежності в липні-на початку серпня 1991 р. група польських дослідників провела розкопки й встановила місця масових поховань як польських воїнів, так і інших громадян. Потягом декількох років, у 1994–1996 рр., було встановлено 75 таких колективних могил. Польська Рада Охорони пам'яті боротьби та мучеництва провела конкурс на найкращі роботи з влаштування військових меморіалів, в т. ч. – Харківського, в якому визначила переможців скульпторів і архітекторів. У 1998 р., за участі президентів України та Польщі, був закладений камінь у будівництво меморіалу, що був відкритий у 2000 р., і на якому поховано 4300 польських військових та 2746 громадян інших національностей, розстріляних у 1938–1939 рр.¹². Польська спільнота міста, на відміну від українських громадських організацій, регулярно задіювала це місце пам'яті під час різноманітних культурних, спортивних, громадських заходів¹³.

У 1997 р. біля Харківського академічного театру опери та балету з'явився пам'ятний камінь із вирізьбленою ушкодженою кобзою, присвячений «Пам'яті репресованих кобзарів». Виконаний скульпторами Валерієм Бондарем, Василем Семенюком, Олексом Шаулісом та архітектором Олексом Морусом, пам'ятний знак було встановлено за кошти Співки молоді Харківщини¹⁴.

Ще одним із кроків переосмислення травматичного минулого є визнання Голокосту. У 1988 р. було створено оргкомітет «Дробицький яр», який у 1991 р. ухвалив рішення «Про увічнення пам'яті жертв нацизму, похованих у Дробицькому Яру». В результаті проведеного конкурсу, переміг проєкт архітекторів Олександра Лейбфрейда та В. Савенкова. На місці бараків єврейського гетто в 1992 р. була відкрита стела скорботи, а в 1997 р. біля неї встановлено пам'ятний камінь «Рятівникам – праведникам світу», і в 2000 р. – пам'ятний камінь «До наших нащадків».

¹¹ Долганов П. Формування і імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноциду і подолання їх наслідків. *Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. локост і сучасність*. Студії в Україні і світі. 2015. № 1 (13). С. 9–4.. С. 39.

¹² Smentarz Ofiar Totalitaryzmu Charkow-Piatichatki. Charkow. 2007. URL: https://web.archive.org/web/20100626061257/http://www.charkowkg.polemb.net/gallery/galeria_foto/big/piatichatki/pol_booklet.pdf; Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору». *Красзнавство*, 2012. № 1. С. 101–108. С. 106.

¹³ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні. / О. Гайдай та ін. наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 105.

¹⁴ Там само. С. 105.

Мал. 1. Стіна скорботи (Фото авторки)

Меморіал Дробицький яр стали розбудовувати ще в 1990-ті рр. за сприяння різноманітних організацій і підприємців міста. У 2002 р. було відкрито першу чергу меморіалу, а 6 грудня 2016 р. він набув статусу пам'ятки історії та культурної спадщини місцевого значення (охоронний номер: 1755).

Такі ініціативи свідчать про процеси деколонізації, які відбувалися в українському суспільстві, а ініціативи громадськості – організацій, активістів, – фінансування з боку юридичних осіб і підприємців слугують доказом, що переосмислення травматичного досвіду охопило активну громадськість міста та було пошуком власного минулого, прагненням повернути стерту пам'ять, встановити символічну справедливість, вшанувати жертв. Меморіалізація колективних травм минулого засвідчила формування свідомого ставлення до деколонізації пам'яті як пошуку власної культурної ідентичності. Однак, у цьому випадку, мова йшла про віддалені в часі події, про «застиглу», вже пережиту травму, очевидців і безпосередніх учасників якої залишилось обмаль, а для їхніх нащадків вона була стала ідентифікаційним і, значною мірою, інтеграційним чинником.

Влаштування меморіалів жертв тоталітарних репресій і Голокосту відбувалося в руслі загальноєвропейських тенденцій вшанування жертв тоталітарних режимів, що унаочнило прагнення України долучитися до європейської культури пам'яті¹⁵.

У 1990-х рр. відбувалося звернення й до травм пізнього радянського періоду – Чорнобильської катастрофи та війни в Афганістані. Меморіал воїнам, що загинули в Афганістані, встановлено 1997 р. (автор – скульптор Андрій Угланов), а пам'ятників жертвам та героям Чорнобиля в Харкові налічують декілька: Пам'ятний знак «Жертвам Чорнобильського лиха», 1996 р., автор – Сейфаддір Гурбанов,, «Жертвам Чорнобильської катастрофи», 1999 р., автор – Ігор Ястребов, пам'ятник «Героям Чорнобиля», 2006 р., автор – Сейфаддір Гурбанов. Ініціативи облаштування цих пам'ятних місць належали громадським організаціям – ветеранським організаціям воїнів-інтернаціоналістів, чорнобильців, які фінансували ці проекти, що стали місцем проведення окремих комеморативних ритуалів. Місцями встановлення пам'ятників стали невеликі сквери в окремих районах міста.

¹⁵ Мінк Ж. Вступ. Європа та її болісні минувшини: стратегії історизування та її використання в Європі. Європа та її болісні минувшини: стратегії історизування та її використання в Європі. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 13–40. С. 30–31.

З 2014 р., після Революції гідності та початку АТО, виникла потреба у вшануванні пам'яті героїв сучасності¹⁶. Загиблих харків'ян вшановують встановленням меморіальних дошок на вулицях, місцях їхнього навчання чи праці, перейменуванням вулиць. Так, у місті було встановлено пам'ятну дошку загиблим героям небесної Сотні – Владиславу Зубенку, Юрію Парашуку, Євгенію Котляру. 22 лютого 2015 р., під час Маршу єдності, в Харкові стався теракт, внаслідок якого загинуло чотири особи, серед яких – один неповнолітній, 15-річний Данило Дідик. У 2016 р. на цьому місці було встановлено стелу з іменами загиблих, а в 2023 р. школа, в якій навчався Данило, Харківський лицей № 11, отримала його ім'я.

З 2017 р. на місті поховань загиблих в АТО воїнів було створено Алею Слави, про яку мова піде нижче.

З початку повномасштабного вторгнення росії в лютому 2022 р. Харків став містом, де більшість мешканців, перенісши випробування бомбардуваннями, мають травматичний досвід. За більше, ніж два роки соціально-демографічний склад міста кардинально змінився, оскільки значна частка населення виїхала ще наприкінці лютого-на початку березня 2022 р. У місті досі в очному режимі не працюють заклади освіти і культури, так і не набрала довоєнного рівня транспортна інфраструктура. Близькість російського кордону та неможливість протиповітряних засобів відбити атаки ракетних ударів спричиняють постійну загроженість мешканців, породжуючи відчуття тривоги та невпевненості.

Травму усвідомлюють як втрату, яку не можна заповнити. Повернення до минулого неможливе. Міський простір: пошкоджені дороги, забиті деревом чи плівкою вікна, зруйновані будівлі, посічені чи обгорілі стіни є маркерами присутності травми, попри прагнення міської влади «нормалізувати» ландшафти: залатати вирви, прибрати понівечені фасади та багато інших реабілітаційних заходів.

Осмилення травми, як такої, що відбулася, виражено в оформленні окремих елементів міського простору як місць пам'яті. Одним із розповсюджених перформансів стали виконання пісні чи танцю на залишках будівель, що символізують перемогу життя, витривалість, мужність визнати нанесені ушкодження та готовність до відбудови. Ще один важливий акцент перформансів – порівняння життя до травми та після неї. Молоді обличчя, гарні сукні, тендітні постаті та жести – звичайний триб життя, одномоментно порушений і незворотній. Саме невимовність травми, її глибина породжує прагнення виразити біль мистецькими засобами. Мистецькі стратегії та створення таких місць пам'яті виконують роль верифікації та підтвердження травматичного досвіду¹⁷.

Серед інших мистецьких форм – стріт-арт, що характеризують розмаїттям форм, платформ, цільовою аудиторією тощо. На околиці міста, що зазнали бомбардувань і які були масово залишені жителями – П'ятихатки, Північну Салтівку, – вже з літа 2022 р. поступово почали повертатися мешканці. Декілька, в основному, літніх людей, могли бути єдиними мешканцями раніше густозаселених поверхівок. Саме там з'явилися аматорські квіткові розписи дверей під'їздів, гаражів, як прагнення естетизувати простір, так само, як і обладнати прибудинкову територію чи посадити живі квіти. Ці буденні справи, які перетворюють символічний простір, можна розглядати, як механізм витіснення травми¹⁸.

Заслужують на увагу розписи вибитих і забитих деревом вікон, яких безліч на фасадах будинків у різних районах міста. Тут були представлені різні колекції зображень, таких, наприклад, як «Котики». Одна із авторок, художниця Катерина Жернова, розписує забиті вікна в стилі петриківського живопису.

Відомий харківський художник Гамлет (Зінківський) створює свої чорно-білі картини з написами, що несуть вагоме змістове навантаження. Вони – про осмилення

¹⁶ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні. С. 140.

¹⁷ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. С. 348.

¹⁸ Ушакин С. Вместо утраты: материализация памяти и герменевтики боли в провинциальной России. Травма: пункты: Сборник статей. – Москва: Новое литературно обозрение, 2009. С. 306–345. С. 335–338.

травми, прагнення вийти за межі її «зачарованого» кола, дистанціюватися від неї. На одному з розписів зображено окуляри, металеві пляшки, пакети з поп-корном і напис: «Реальність нагадує фільм, який я не бачив». У ньому все – і безпорадність (використання слів: «не-»), і загроженість (порівняння: реальність-фільм), і наративізація (передбачається, що фільм йде за якимось сценарієм).

Картини Гамлета демонструють ще один важливий компонент української культури сучасності – пошук постколоніального письма. Оспівана в національній культурі щедра українська гостинність на його картині перетворюється на «Пекельну» гостинність, із пляшками «коктейля Молотова», наша гордість, вишиванка «... зараз – це маскувальна сітка»¹⁹. Використання національного дискурсу як функціонального наративу для оформлення альтернативного опису сучасності, де травма – центральна подія, є, по суті, постколоніальною стратегією сучасного українського мистецтва. Дослідниця Оксана Довгополова, кураторка проєкту «Минуле. Пам'ять. Мистецтво» вважає, що такі мистецькі ініціативи є проявом т.зв. тактичної пам'яті, що є живою та безпосередньою реакцією на травму, в той час, коли вона ще триває. Це поняття, на її думку, відображає потребу закарбувати травматичний досвід сьогодні, на протигагу стратегічній пам'яті, що повинна заступити місце тактичної після проживання травми, її часової відмежованості²⁰.

Мал. 2. Картина Гамлета Зінківського
(source: <https://www.instagram.com/gamletzinkivskyi>
[дата звернення: 17. 02. 2024.].

Одним із резонансних проявів вшанування жертв військової агресії росії стало відкриття в Харкові пам'ятника загиблим дітям. 4 червня 2023 р. в день пам'яті дітей, які загинули внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, перша леді Олена Зеленська відкрила в місті пам'ятник загиблим дітям. І хоча концепція пам'ятника, як і питання його розташування в міському просторі та фінансування, процедура встановлення не викликали спротиву, надпис на підмурку став предметом суперечок.

¹⁹ Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. Канон та іконостас. Літературно-критичні статі. Київ: Час, 1996. С. 223–237, С. 231–233.

²⁰ Довгополова О. Комеморація війни: питання стратегії і тактики. (20.07.2023) URL: <https://uamoderna.com/blogy/10233/>

Мал. 3. Пам'ятник загиблим дітям (джерело: <https://uin.gov.ua/pres-centr/novyny/4-cheruvnya-v-den-pamyati-ditey-yaki-zagynuly-vnaslidok-zbroynoyi-agresiyi-rf-u-harkovi-vidkryly-pamyatnyk-ubytym-dityam>) [дата звернення: 17.02. 2024].

Ініціатором встановлення пам'ятника став народний депутат України від партії «Слуга народу» Павло Якименко. Саме з його ініціативи та за участі учасників благодійного фонду «Небайдужий Харків» Антона Копилова та Сергія Бізікіна, які, за словами депутата, і були «робочою групою», було прийнято рішення звернутися до Михайла Ятченка – українського скульптора, щодо створення проекту пам'ятника. Проект скульптора було схвалено «робочою групою». Він становить постамент із лабрадориту, що символізує вибух, із якого злітають двоє дітей – хлопчик і дівчинка з підгорілими крильцями янголів, що символізують дитячі душі, які підносяться в небо. З міською владою було погоджене місце для пам'ятника на вул. Сумській, навпроти Палацу дитячої та юнацької творчості. До фінансування пам'ятника були залучені меценати, яких Павло Якименко назвав, але зазначив, що вони не афішують вартість проекту й вважають, що «добру справу треба робити тихо та без пафосу»²¹. Напис на підмурку був запропонований сином Сергія Бізікіна – Микитою, активістом ГО «Харківська молодіжна громада». Його було обрано для закарбування: «Маленьким янголам, що так рано зустрілися з людською жорстокістю та, на жаль, ніколи не стануть дорослими».

Саме напис став каменем спотикання, що викликав обговорення, навіть обурення, в соціальних мережах. Невдоволення було спричинене тим, що поняття «людська жорстокість», викарбуване на постаменті, є аполітичним: не вказує на винуватців загибелі дітей, не наголошує на часі, з яким пов'язані «перерване» дитинство й життя, не передає контексту військової агресії росії, що спричинила загибель. На питання журналістів щодо уточнення та конкретизації напису голова Харківської ОДА О. Сингубов висловився так: «Всі акценти абсолютно зрозумілі», хоча й погодився з тим, що

²¹ Федорова Т. Пам'ятник без конкурсу та згадки про злочини росії: у Харкові відкрили монумент загиблим дітям. URL: https://mediaport.ua/pamyatnyk-bez-konkursu-i-zhadky-pro-zlochyn-rosiyi-u-kharkovi-vidkryly-monument-zahyblymdityam?fbclid=IwAR1TwLeU_XhCCDTMmgD4ySV_8sloLJzPo86SnOQYzeTeqnX1tEIS9R9RI

пропозиції щодо доробки пам'ятника готові бути сприйнятими владою²². «Я не маю сумнівів, що й так всім зрозуміло, що росія – країна-вбивця українців, яка має на меті знищити нашу державу» – прокоментував відкриття пам'ятника Павло Якименко²³.

Громадськість, однак, не розділяла таких поглядів можновладців. У коментарях щодо обурення з приводу напису люди зазначали, що в написі не тільки не названий вбивця дітей – росія, але й саме це рішення має політичний підтекст. Така анонімізація цілком відповідає стратегіям подолання травми за Й. Рюзеном, до яких відносять також історизацію, наративізацію, естетизацію, моралізацію, що, самі по собі, є не тільки засобами «знеболення», але й спробою перетворити колективний травматичний досвід на «нормальний» історичний процес, що, так само, спричиняє спотворення жахливого змісту травми. Тому, на думку вченого, такі стратегії є хибними, й вимагають більш виваженого підходу, а саме: замість анонімізації, потрібно «сказати чітко, що сталось, оповісти всю правду нестравної фактичності»²⁴.

Наративізація травми через культурні смисли є однією зі стратегій детравматизації. Символізм цього пам'ятника простий і не вимагає дешифрування, хоча багато, хто з відвідувачів свідчить, що він викликає сльози, «мурашки по шкірі». Біля підніжжя пам'ятника люди ставлять свічки й приносять іграшки. Свіжа рана болить і не загоюється, оскільки місто залишається zagrożеним до сьогодні. На момент відкриття пам'ятника кількість загиблих дітей в Україні становила 485 осіб, а на 15 серпня 2024 р. їх налічувалося вже 569, і 1508 поранених²⁵. Але пам'ятник ставиться не на години й дні, а виконує функції увічнення пам'яті²⁶. Загаснуть свічки й залишиться надпис, що вшановує загиблих дітей і звинувачує в їхній смерті «жорстокість» невідомих, неназваних людей.

Формулювання «Дітям, які ніколи не стануть дорослими» не є оригінальним. Іще в спеціальному повідомленні КДБ УРСР від 20.05.1974 р. було засвідчено, що групи осіб, які готуються провести акцію на річницю розстрілів у Бабиному Яру, приносили на могилу вінки із таким написом²⁷.

Важливим є не тільки пам'ятник, але й змістове навантаження, яке надають йому сучасники. Так, на відкритті пам'ятника Олена Зеленська сказала: «Цей біль неможливо осягнути. Хоча б трішки послабити його можна, тільки розділивши його між всіма нами. І ми тут, щоб розділити цей біль, і щоб свідчити про нього»²⁸. Такі пам'ятники, як зазначено на сайті Українського інституту національної пам'яті, є «відповіддю, способом рефлексії з боку місцевих громад, мистецьких чи інших спільнот щодо трагедій, втрат, болю, які переживає суспільство». Пам'ятник загиблим дітям, що став однією з перших спроб означити травму, заповнити втрату, навряд чи, може вважатись рефлексією «громад» чи «мистецьких спільнот», позаяк консультацій із громадськістю, конкурсного відбору проєктів чи інших процедур, пов'язаних із його встановленням, «співпраці урбаністів, архітекторів, істориків і громади», на жаль, не було. Але жваве обговорення самого пам'ятника, процедури його встановлення

²² «Акценти зрозумілі»: Синегубов про вигляд пам'ятника загиблим дітям у Харкові (06.06.2023) URL: <https://mediaport.ua/aktsenty-zrozumili-synhubov-pro-vyhlyad-pamyatnyka-zahyblim-dityam-u-kharkovi>

²³ Федоркова Т. Пам'ятник без конкурсу і згадки про злочини росії: у Харкові відкрили монумент загиблим дітям. URL: https://mediaport.ua/pamyatnyk-bez-konkursu-i-zhadky-pro-zlochyn-rosiyi-u-kharkovi-vidkryly-monument-zahyblim-dityam?fbclid=IwAR1TWLeU_XhCCDTM-mgD4ySV_8sloLJzPo86SnOQYzeTeqxnX1tEIS9R9RI/

²⁴ Рюзен. Нові шляхи. С. 210–218.

²⁵ <https://childrenofwar.gov.ua>

²⁶ Любовець О. М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття. Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. Вип. 5. Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. С. 107–112, С. 109.

²⁷ Специальное сообщение КГБ УССР В. Щербичкому в деле проведения акции по случаю годовщины расстрела в Бабьем яру от 20.05.1974 г. URL: <https://avr.org.ua/?idArch=21-2657-1181>. Оригінальний документ зберігається ГДА СБУ. Ф. 16, Спр. 1034.

²⁸ Цветкова С., Головина Л. Олена Зеленська відкрила в Харкові пам'ятник дітям, які загинули внаслідок збройної агресії РФ. URL: <https://suspilne.media/496447-olena-zelenska-vidkryla-u-harkovi-pamatnik-ditam-aki-zagynuli-vnaslidok-zbrojnoi-agresii-rf/>

свідчить про потребу, хоча б, на рівні символічної комеморації не тільки вшанувати жертв, але й надати емоційно загрозовій травматичній пам'яті раціонального смислу, наративізувати її, зробити крок на шляху до детравматизації²⁹.

Ще один пам'ятник травматичному досвіду містян відкрито 23 серпня 2023 р. на Сергіївському майдані Харкова в тихому зеленому місці вздовж р. Лопань. Неподалік від флагштоку, на якому майорить найбільший прапор в Україні, міська влада встановила Стелу місту-герою та всім українцям, що загинули від російської агресії³⁰. Стела становить бетонну брилу розміром у 2 на 5 м із отвором посередині, де в скляну вітрину вмонтований мультимедійний монітор, на якому транслюють портрети загиблих героїв, кадри боїв, документальні свідчення про війну. Як зазначили в міській адміністрації, стелу було побудовано не за бюджетні кошти.

Мал. 4. Стела міста-героя Харкова (джерело: <https://www.slk.kh.ua/oblast-online/harkiv/u-seredmisti-harkova-zavilasa-stela-geroiv-ukraini.html> [режим доступу: 17.02.2024].

Появі цього пам'ятного місця на карті міста слід завдячувати ініціативам харківського Євромайдану, які погодили з місцевою владою влаштувати тут Алею героїв, а також – воїнам окремої 92-ої механізованої бригади, які ще в лютому 2023 р. звернулися до міської влади з проханням надати місце для встановлення пам'ятника полеглим побратимам. Але жодну з цих ініціатив не було враховано. Проект Алеї героїв, що розробляв скульптором Олександром Грешновим, де б воїни були б представлені портретами на склі, було проігноровано. Про встановлення Стели не повідомили й Всеукраїнському об'єднанню рідних зниклих безвісти та загиблих воїнів³¹.

Стела місту-герою Харкову виконана в дусі глорифікації міста, символом якого став мерч Патріка Кассанеллі (Іллі Костіна) – Харків-залізобетон³². Міцність кам'яної брили має символізувати стійкість до травми та її руйнівної дії. Така застиглість і закам'янілість не є характерною рисою живої, плинної й текучої пам'яті про травму,

²⁹ Огієнко В. І. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією. Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. Вип. 3, Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. С. 227–245. С. 236, 238.

³⁰ Дежкина М., Гребінник Д. (2022.21.07). У Харкові без громадського обговорення встановили стелу Героїв України. URL: <https://suspilne.media/533677-u-harkovi-bez-gromadskogo-obgovorennja-vstanovili-stelu-geroiv-ukraini/>

³¹ Глушко Д. У Харкові відкрили пам'ятний знак міста-героя (23.07.2023) URL: <https://gwaramedia.com/u-harkovi-vidkrili-pam-yatnij-znak-mista-geroia-foto/>

³² Цветкова С. Місто-фортеця: як народився логотип Харків-залізобетон. URL: <https://www.mediaport.ua/misto-fortecya-yak-narodivsya-logotip-harkiv-zalizobeton>

тим більше, ту, яка триває³³. Мова, радше, йде про конструювання політичного дискурсу травмованої свідомості та його використання з метою мобілізації спільноти. Саме так створюється культурний образ міста – сукупність накопичених асоціацій, репрезентований місцями пам'яті³⁴.

Практика встановлення монументів, що символічно відображають травму російського вторгнення 2023 р., демонструє, як і попередні ініціативи³⁵, традиційну радянську модель меморіальної політики, в якій облаштування місць пам'яті та позначення їх як матеріальних свідчень травми не відповідає функції репрезентації травми, як елемента процесу її переосмислення та винесення з неї певних політичних рішень.

Джефрі Александер у своїй відомій статті зазначав, що для успішної репрезентації колективної травми потрібно, щоб були надані чіткі відповіді про: природу болю – що саме відбулося, тобто контекст виникнення травми; природу жертви – хто зазнав цього болю та які суспільні групи пов'язані з жертвами; які широкі аудиторії розділяють цінності жертв і готові взяти участь у «роботі скорботи»; і, нарешті – розподіл відповідальності: хто спричинив травму, хто і якою мірою повинен нести відповідальність за це³⁶. Наведені приклади меморіалізації травми є далекими від зазначеної схеми.

Згідно з розробленою польським соціологом Пйотром Штомпокою періодизацією травми, українське суспільство ще не перейшло до етапу посттравматичної адаптації, а перебуває десь поміж травматичною подією й періодом, коли є прагнення її означити, інтерпретувати та витлумачити³⁷.

Як зазначає Оксана Довгополова, це – свого роду унікальна можливість для аналізу травми, яка відбувалася не в минулому, як Голокост чи Голодомор, а відбувається тут і зараз³⁸. Більш відповідним сьогодинішньому моменту усвідомленням травми є місце поховання військових, облаштоване ще в 2017 р. Діючий цвинтар, розташований за межами міста, в якому постійно множаться кількість секторів і рядів, є прикметним зразком стрімкої й плавкої пам'яті про травму в ситуації продовження її дії.

Фактично в місті так і не представлено пам'ять про тих, хто захищав місто й загинув. У процесі реалізації деколонізації в місті протягом 2023–2024 рр. імена захисників України були увічнені в топонімах, що свідчить про налагодження діалогу між ветеранськими й волонтерськими організаціями та місцевою адміністрацією. Їх іменами сьогодні названі вулиці та сквери, але місця скорботи з облаштованими скульптурно-архітектурними ландшафтами, які б дали можливість родичам загиблих, їхнім побратимам, усім небайдужим містянам вшанувати пам'ять про захисників і провести заходи з висловлення скорботи й комеморації, залишаються справою майбутнього.

Висновки. Створення місць пам'яті, які б символічно позначали колективну травму, надає процесу меморіалізації політичного сенсу. На прикладі міста Харкова можна свідчити, що меморіальна політика в ньому не є виваженою й комплексною, а скоріше всього – ситуативною та хаотичною. Встановлення пам'ятників відбувається під тиском окремих суспільних кіл і є, більше всього, реакцією на відповідні запити. Представлені пам'ятники тільки фрагментарно позначають травму, акцентуючи увагу лише на окремих складових травматичного впливу на суспільство, залишаючи поза увагою іноді важливі елементи (як то зазначення особи, країни, режиму, відповідальних за колективну травму, що могло би стати основою для справедливого облаштування посттравматичного світу, засудження та покарання злочинців тощо). Постколоніальні

³³ Эткінд А. Кривое горе: Память о непогребенных. М.: Новое литературное обозрение, 2016.

³⁴ Буряк Л. І. Пам'ять у культурному просторі міста (Київський контекст). Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті в культурному просторі: зб. наук. пр. Вип. 8. Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 2013. С. 94–102. С. 98.

³⁵ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні. С. 140.

³⁶ Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 103–104.

³⁷ Sztompka P. Sociologia. Analiza spoleczestwa. Krakow. 2012. 656 s.

³⁸ Довгополова О. Комеморація війни: питання стратегії і тактики. URL: <https://uamoderna.com/blogy/10233/> (20.07.2023)

стратегії мистецьких ініціатив межують із радянськими практиками меморіалізації травми. Прагнення символічно осмислити травму, способи її матеріалізації мають суперечливий характер. І не лише тому, що будь-яка травма не припиняється, а тільки трансформується й переосмислюється, а тому, що українське суспільство ще не перейшло до посттравматичного періоду, а тим більше – до детравматизації. Ми перебуваємо в ситуації травми, й вона продовжує пускати своє руйнівне коріння, а меморіалізація є лише реакцією на біль і намаганням прикрити рану, приховати пустоту втрати.

REFERENCES

1. «*Aktsenty zrozumili*»: Syniehubov pro vyhliad pamiatnyka zahyblym ditiam u Kharkovi (2023, 6 chervnia). [«Accents are Clear»: Siniehubov about the Appearance of the Monument to the Fallen Children in Kharkiv]. <https://mediaport.ua/aktsenty-zrozumili-syniehubov-pro-vyhlyad-pamyatnyka-zahyblym-dityam-u-kharkovi> (in Ukrainian).
2. Alexander, J. (2003). *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 296 p. (in English).
3. Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty* [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).
4. Buriak, L. I. (2013). Pamiat u kulturnomu prostori mista (Kyivskiy kontekst) [Memory in the Cultural Space of the City (Kyiv Context)]. In *Natsionalna ta istorychna pamiat. Polityka pamiaty v kulturnomu prostori. Zbirnyk naukovykh prats*, (8). Kyiv: DP NVTs «Priorityety», 94–102 (in Ukrainian).
5. *Cmentarz ofiar totalitaryzmu Charkow-Piatichatki* (2007). Charkow. https://web.archive.org/web/20100626061257/http://www.charkowkg.polemb.net/gallery/galeria_foto/big/piatichatki/pol_booklet.pdf (in Polish).
6. Denysenko, H. (2012). Mistsia pamiaty i pamiatnyky zhertvam «velykoho teroru» [Places of Remembrance and Monuments to the Victims of «Great Terror»]. *Kraieznavstvo*, (1), 101–108 (in Ukrainian).
7. Dezhkyna, M., Hrebinnyk, D. (2023, 21 lypnia). *U Kharkovi bez hromadskoho obhovorennia vstanovyly stelu Heroiv Ukrainy* [A Stele of Heroes of Ukraine was Installed in Kharkiv without Public Discussion]. <https://susplne.media/533677-u-harkovi-bez-gromadskogo-obgovorennia-vstanovili-stelu-geroiv-ukraini/> (in Ukrainian).
8. Dolhanov, P. (2015). Formuvannia i implementatsiia memorialnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pamiaty zhertv henotsydy i podolannia yikh naslidkiv [Formation and Implementation of Memorial Legislation of Ukraine in the Field of Honoring the Memory of Victims of Genocide and Overcoming their Consequences]. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, № 1 (13), 9–49 (in Ukrainian).
9. Dovhopolova, O. (2023, 20 lypnia). *Komemoratsiia viiny: pytannia stratehii i taktyky* [Commemoration of War: Issues of Strategy and Tactics]. <https://uamoderna.com/blogy/10233> (in Ukrainian).
10. Etkynd, A. (2016). *Kryvoe hore: Pamiat o nepohrebennykh* [Crooked Grief: Memory of the Unburied]. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye (in Russian).
11. Eyerman, R. (2013). Social Theory and Trauma. *Acta Sociologica*, 56(1), 41–53.
12. Fedorkova, T. (2023, 5 chervnia). *Pamiatnyk bez konkursu i zghadky pro zlochyny rosii: u Kharkovi vidkryly monument zahyblym ditiam* [Monument without Competition and Mention of Russia's Crimes: Monument to Fallen Children Opened in Kharkiv]. https://mediaport.ua/pamyatnyk-bez-konkursu-i-zghadky-pro-zlochyn-rosiyyi-u-kharkovi-vidkryly-monument-zahyblym-dityam?fbclid=IwAR1TwLeU_XhCCDTM-mgD4ySV_8sloLJzPo86SnOQYzeTeqxnx1tEIS9R9RI (in Ukrainian).
13. Hlushko, D. (2023, 23 lypnia). *U Kharkovi vidkryly pamiatnyi znak mista-heroia* [A Memorial Sign of the Hero City was opened in Kharkiv] <https://gwaramedia.com/u-harkovi-vidkrili-pamyatnij-znak-mista-geroya-foto/> (in Ukrainian).
14. Holokost i vbyvstvo: prostory mista, prostory ruinatsii [The Holocaust and Murder: the Spaces of the City, the Spaces of Destruction] (2020). *Misto. Istoriia. Kultura. Suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. № 9 (2) (in Ukrainian).
15. Hornostai, P. (2023). *Psykhohohiia kolektyvnykh travm: monohrafiia* [Psychology of collective Trauma]. Kropyvnytsky: Imeks-LTD (in Ukrainian).

16. Karut, K. (2022). *Pochuty travmu: Rozmovy z providnymy spetsialistamy z teorii ta likuvannia katastrofichnykh dosvidiv* [Hear Trauma: Conversations with Leading Specialists in the Theory and Treatment of Catastrophic Experiences]. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).
17. Kasianov, H. (2018). *Rozryta mohyla. Holod 1932–1933 rokiv u politytsi, pamiaty ta istorii (1980-ti-2000-ni)* [A Grave has been dug up. The Famine of 1932–1933 in Politics, Memory and History (1980s-2000s)]. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
18. Liubovets, O. M. (2012). Mistsia pamiaty: instrumentalizatsiia poniattia [Places of Memory: Instrumentalization of the Concept]. *Natsionalna ta istorychna pamiat: Zb. nauk. prats.* Kyiv: DP NVTs «Priorytety», (5), 107–112 (in Ukrainian).
19. Mink, Zh. (2009). Vstup. Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny: stratehii istoryzuvannia ta yii vykorystannia v yevropi. [Introduction. Europe and its Painful Pasts: Historicisation Strategies and its Use in Europe]. In *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny: stratehii istoryzuvannia ta yii vykorystannia v yevropi*. Kyiv: Nika-Tsentr, (ss. 13–40) (in Ukrainian).
20. Ohiienko, V. I. (2012). Travmatychna podiia, individualna pamiat pro nei ta osobystyi naratyv: mizh travmatychnoiu podiieiu ta yii reprezentatsiieiu. [Traumatic Event, Individual Memory of it and Personal Narrative: Between the Traumatic Event and its Representation]. In *Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. nauk. prats.*, vyp. 3, Kyiv: DP NVTs «Priorytety», 227–245 (in Ukrainian).
21. Pavlyshyn, M. (1996). Kozaky v Yamaitsi: postkolonialni rysy v suchasni ukrainskii kulturi [Cossacks in Jamaica: Post-colonial Features in modern Ukrainian Culture]. In *Kanon ta ikonostas. Literaturno-krytychni stati*. Kyiv: «Chas», (ss. 23–237) (in Ukrainian).
22. *Polityka i pamiat. Dnipro-Zaporizhzhia-Odesa-Kharkiv. Vid 1990-kh do sohodni.* (2018) / O. Haidai ta in.; nauk. red. H. Kasianov. [Politics and Memory. Dnipro-Zaporizhzhia-Odesa-Kharkiv. From the 1990s to Today]. Lviv: FOP Shumylovych (in Ukrainian)
23. Riuzen, Y. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* [New Ways of Historical Thinking]. Lviv: Litopys [in Ukrainian]
24. «Drobytskyi yar» [Drobytsky ravine] (2023, 22 lypnia). https://www.drobytskyar.org/index.php?form_page=1&lang=ua (in Ukrainian)
25. *Spetsyalnoe soobshchenye KHB USSR V. Shcherbytskomu v dele provedeniya aktsyy po sluchaiu hodovshchyny rasstrely v Bab'em yaru ot 20.05.1974 h.* [Special Message of the KGB USSR V. Shcherbytsky in the case of the actions on the occasion of the anniversary execution of the shooting in Bab'em Yar from 20.05.1974]. Elektronnyi arkhiv UKRAINSKOHO VYZVOLNOHO RUKhU. Oryhinalnyi dokument zberihaietsia HDA SBU. F. 16, Spr. 1034 PYXY. <https://avr.org.ua/?idArch=21-2657-1181> (in Russian).
26. Sushyi, O. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia [The Problem of Collective Trauma in Ukrainian Society and the Search for a Strategy for its Mastery]. *Naukovi zapysku Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa*, 6 (74), 18–32 (in Ukrainian).
27. Sztompka, P. (2012). *Sociologia. Analiza Spoleczestwa*. Krakow (in Polish).
28. Tsvetkova, S., Holovyna, L. (2023, 4 chervnia). *Olena Zelenska vidkryla v Kharkovi pamiatnyk ditiam, yaki zahynuly vnaslidok zbroinoi ahresii rf.* [Olena Zelenska Opened a Monument in Kharkiv to Children who died as a Result of Armed Aggression by the russian Federation]. <https://suspilne.media/496447-olena-zelenska-vidkryla-u-harkovi-pamatnik-ditam-aki-zaginuli-vnaslidok-zbrojnoi-agresii-rf> (in Ukrainian).
29. Tsvetkova, S. (2022, 23 serpnia). *Misto-fortetsia: yak narodyvsia lohotyp Kharkiv-zalizobeton.* [Fortress City: how the Kharkiv-reinforced Concrete Logo was Born]. <https://www.mediaport.ua/misto-fortetsya-yak-narodivysya-logotip-harkiv-zalizobeton> (in Ukrainian).
30. Fedorkova, T. (2023, 22 lypnia). *U tsentri Kharkova vstanovyly stelu heroiam Ukrainy* [A Stele to the Heroes of Ukraine was Installed in the Center of Kharkiv]. URL: <https://www.mediaport.ua/u-tsentri-kharkova-vstanovyly-stelu-heroyam-ukrayiny> (in Ukrainian).
31. Usatenko, I. (2018). Istorychna travma: Sotsialno-kulturne yavyshe chy novyi metanaratyv [Historical Trauma: Socio-cultural Phenomenon or new Metanarrative]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Спеціальний випуск. Vinnytsia: 89–96 (in Ukrainian).
32. Ushakyn, S. (2009). Vmesto utraty: materyalizatsiia pamiaty y hermenevtyky byly v provyntsyalnoi Rossyy [Instead of Loss: Materialization of Memory and Hermeneutics of Pain in Provincial Russia.]. In *Travma: punkty: Sbornyk statei*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 306–345 (in Russian).

33. Zhurzhenko, T. (2015, 26 lystopada). *Vshanovuiuchy holod yak henotsyd: superechlyvi znachennia memorialiv zhertvam holodomoru*. [Honoring Hunger as Genocide: The Controversial Significance of Holodomor Memorials]. <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials/> (in Ukrainian).
34. Zhyviuk, A. A. (2012). Memorialni mistia totalitarnykh represii v Ukraini: problemy memorializatsii, komemoratsii, instytutstyalizatsii. [Memorial Places of Totalitarian Repressions in Ukraine: Problems of Memorialization, Commemoration, Institutionalization]. *Natsionalna ta istorychna pamiat: Zb. nauk. prats*, (5). K.: DP NVTs «Priorityety, 76–87 (in Ukrainian).

Received 16.08.2024

Received in revised form 21.09.2024

Accepted 01.10.2024

DOI: 10.15421/272426

УДК: (UDC) 339.726.3:327.7:070.484(410) ‘‘2022’’

М. С. Надрага,¹ О. В. Турчак,² С. О. Теницький³

¹Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
Львів, Україна

²Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
Львів, Україна

³Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
Львів, Україна

ВИСВІТЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ МІЖНАРОДНИМИ ПАРТНЕРАМИ ТА СОЮЗНИКАМИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «THE GUARDIAN (Г'АРДІАН)» (Лютий–Серпень 2022 р.)

E-mail: m.nadruga@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2247-6061>

E-mail: turchak71@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1806-5289>

E-mail: sergioten@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4887-3859>

Аноація. У пропонованій статті представлено аналіз публікацій щодо надання військової допомоги Україні міжнародними партнерами та союзниками впродовж першого півріччя російсько-української війни. Обґрунтовується теза про те, що з початку широкомасштабного вторгнення країни-партнери долучилися до надання всебічної посильної допомоги, зокрема, військової. Метою статті є привернення уваги дослідників до фактологічного матеріалу, який міститься в публікаціях зарубіжної преси та засвідчує інтерес громадськості й світового співтовариства до російсько-української війни. Увагу приділено факту поетапності, послідовності та узгодженості в процесі підготовки до надання цієї допомоги. Аналізуючи публікації, автори роблять висновок про надання Україні окремих видів летальної зброї з початку агресивного вторгнення. Однак деякі країни ще певний час зосереджувалися лише на наданні гуманітарної допомоги. Звернено увагу на те, як у ході надання допомоги змінювалися погляди лідерів світових держав щодо багаторічної політики заборони реекспорту зброї в зони конфлікту. Увага дослідників не оминула й діяльності міжнародних організацій. Важливим фактом є намір світових держав співпрацювати з приватними виробниками озброєння для допомоги Україні в задоволенні її